

UOT 518,9

BÖYÜK QAFQAZIN DAĞ MEŞƏLƏRİNİN YÜKSƏKLİKDƏN ASILI OLARAQ YAYILMASI VƏ QURULUŞUNUN ƏSAS QANUNAUYGUNLUQLARI

P.M.ƏFƏNDİYEV
Bakı Dövlət Universiteti

Böyük Qafqazın yüksək dağ meşələri landşaftın əsas komponenti hesab olunur. Yüksək dağ sistemlərində meşə yuxarı və aşağı sərhədlərə malik olur. Azərbaycanın meşələrinin çox hissəsini dağ meşələri (95%) təşkil edir.

Böyük Qafqazın şimal makroyamaclarında aşağı dağ qurşağında vələslə qarışıq iberiya palıdı meşələri, orta dağ qurşağında şərq fıstığı meşələri, yuxarı dağ qurşağında isə şərq palıdı meşələri yayılmışdır.

Dağ sistemi yüksək olmadıqda meşə bitkisi dağ yamaclarını və onun ən yüksək hissəsini bütövlükdə örtür. Belə halda meşənin yuxarı sərhəddi və alp zonası olmur.

Açar sözlər: dağ, dərə, meşə, landşaft, komponent, yamac, formasıya, antropogen.

Böyük Qafqazda dəniz səthindən 600 (900-1000) metr hündürlükdə palıd və palıd-vələs meşələrini fıstıq meşələri əvəz edir. Ərazi fıstıq meşələri yüksək doluluqlu ən məhsuldar (I-II bonitetli) meşələr hesab olunur.

Dəniz səthindən 1700 -2000 (2100)m-dən yuxarıda fıstıq meşələri seyrək şərq palıdı ilə qarışır. Sırf şərq palıd meşələri əsasən yamacların cənub hissəsində yayılmışdır. Yuxarı dağ-meşə qurşağında bir qədər az meyilli rütubətli yamaclarda park tipli seyrək trautvetter ağcaqayını, dağ qaraağacı meşələrinə təsadüf olunur.

Böyük Qafqazın qərb və mərkəz rayonlarında meşənin yuxarı sərhədi çox vaxt əyri gövdəli, alçaq boylu tozağacı və quş armudu ilə qurtarır. Böyük Qafqazın şərq qurtara- cağında (İsmayilli, Şamaxı, Dəvəçi, Xızı rayonları) meşənin yuxarı sərhəddi sürünən ardıc növlərindən təşkil olunmuşdur.

Dağlarımızın dərə hissələrində qarışıq cökə, ürəkypaq qızılağac, qafqaz xurması, məxməri ağcaqayın və qoz meşələrinə də rast gəlinir.

Yuxarıda göstərilən meşə qurşaqlarının yayılması qanunauyğunluqları demək olar ki, respublikamızın bütün dağlarında insan fəaliyyətinin mənfi təsiri nəticəsində pozulmağa məruz qalmışdır.

Bitki qurşaqları qanunauyğunluğunun pozulması ən çox yuxarı dağ qurşağında müşahidə olunur. Burada çox yerdə tozağacı, şərq palıdı və artıq qurşaqları məhv edilmiş, onların yerini törəmə subalp çəmənliyi, qayalıqlar əvəz etmişdir. Aşağı və ortadağ-meşə qurşaqlarında meşələr antropogen landşaftlarla (kənd təsərrüfatı bitkiləri sahələri, bağlar, yaşayış məntəqələri və s.) əvəz olunmuşdur.

Cədvəl 1. Böyük Qafqazın müasir yüksəklik bitki qurşaqları

Qurşaqlar	Əsas bitki formasiyaları	Böyük Qafqazın cənub yamacı				Böyük Qafqazın cənub yamacı	
		Qərb hissə (Balakən, Qax)	Mərkəzi hissə (Qax, Şəki-Oğuz)	Qəbələ-İsmayilli	Şərq hissə (Şamaxı)	Qərb hissə (Şabrançaya qədər)	Şərq hissə (Şabrançay-dan şərqi)
Yarımsəhra və səhra	Yovşan, yovşanlı-şoran-gənli yarımsəhra Yovşanlı dağlıq-şoranjenli yarımsəhra	—	—	100-200m (üzüm, pambıq, taxıl tar-ları 120-300 becərilən sah.)	—	—	150 metrə qədər
Yarımsəhra və ya-rum-bozqır	Yovşanlı dağ-lıq-şoranjenli yarımsəhra, Yarımbozqır- friqana qrupla-rı və arid meşə-lər kompleksi	—	120-200	—	—	—	400-600
Yarım-bozqır,arid meşələr və şibləklər	Daşdayanlı ya-rumbozqır və arid meşələrin fragmentləri, qib-ləklər.	—	200-400	500-700	—	—	—
Arid meşələr	Saqızı-ardıc meşələri,daşdayanlı,yarum bozqır,friqana qruplaşmaları, şibləklər	—	500-700	400-600	—	—	—
Cədvəl 1-in davamı							
Düzən meşələr	Qarışıq enli-yarpaq sarma-şıqlı meşələr (uzun-saplaq palıd, vələs, qaraağac, qovaq) bataqlı çəmənliyi	200-400 (600)	400-600	600-800	—	0-600 (Yalama)	—
Aşağı dağ-meşə	İberiya palıdı, palıd-vələs, palıd-dəmirqə-ra meşələri	350-(500)	—	500(600) - 900	—	—	—
Orta dağ-meşə	Fıstıq, fıstıq-vələs meşələri	1600-2100	1600-2000	600 (800)- 1600-2000	1400-1600-2300	600-(900) - 1500-2300	—
Yuxarı dağ-meşə	Subalp meşələri, kolluqlar və çəmənliyi	1600-2600 (300)	1600-(2800) 3000 (3300)	1600-3000	1600-3000	- 1500 -3000	—
A.L.P	Alp çəmənliyi	—	—	—	—	3000m-dən yuxarı	—

Cədvəldə Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı regionları üzrə meşələrin yayılması qanuna-

uyğunluqları və əsas bitki formasıyaları verilmişdir. Cədvəllərdən göründüyü kimi respublikamızın dağlıq ərazisində aşağıdakı meşə formasıyaları yayılmışdır.

Böyük Qafqazın meşə formasıyaları

1. Fıstıq meşəliyi
2. İberiya palıdı meşəliyi
3. Şərq palıdı meşəliyi
4. Şabalıdyarpaq palıd meşəliyi
5. Vələs meşəliyi
6. Dəmirağacı meşəliyi
7. Qarışıq mürəkkəb hirkan tipli meşəliyi
8. Azatağacı meşəliyi
9. Tozağacı meşəliyi
10. Şabalıd meşəliyi

Yuxarıda göstərilən meşə formasıyalarından başqa dağ meşələrimizdə kiçik sahələrdə aşağıdakı meşələrə də rast gəlinir.

11. Göyrüş meşələri
12. Qafqaz xurması meşələri
13. Ağcaqayın meşələri
14. Qaraağac meşələri
15. Qoz meşələri
16. Titrəkyarpaq qovaq meşələri
17. Qarmaqvari şam meşələri
18. Qaraçöhrə meşələri
19. Çökə meşələri

Yuxarıda göstərilən sırf ağaclıq formasıyalarından başqa olduqca çox qarışıq meşə formasıyaları da yayılmışdır. Məsələn, palıd-vələs meşəliyi, azatağacı-palıd meşəliyi, vələs-fıstıq meşəliyi və s.

Respublikamızın dağətəyi zonasında və qismən dağ-meşə qurşağında arid meşələri də (saqqızağacı, saqqızağacı-ardıc, araz palıdı, eldar şamı, iydəyarpaq armud, dağdağan, badam, iberiya ağcaqayını və s.) yayılmışdır.

Hazırda demək olar ki, bütün tədqiqatçılar Yer kürəsinin bir sıra regionlarında meşənin yuxarı sərhəddinin aşağı düşməsinə qeyd edirlər. Lakin onun səbəbləri haqda müxtəlif fikirlər irəli sürülür.

Bir sıra alimlər (N.A.Buş və E.A.Buş, 1936, 1937; Zaxarov, 1935; Q.D.Yaroşenko, 1945, 1964; Leskov, 1932) meşənin yuxarı sərhəddinin aşağı düşməsinə son 200-300 ildə iqlimin rütubətlənməyə doğru dəyişməsilə izah edirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə meşənin «geri çəkilməsini» iqlimin kontinentallaşmağa doğru dəyişməsilə aydınlaşdırır (P.D.Yaroşenko, 1956). Hər iki tərəf alimlər meşə sərhəddinin aşağı düşməsində antropogen amillərin rolunu da inkar etmirlər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti isə meşənin yuxarı sərhəddinin aşağı düşməsinə iqlimin dəyişməsilə yox, insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində baş verdiyini göstərmişlər.

V.V.Dokuçayev (1949), A.A.Qrossheym (1936, 1948), D.İ.Sosnovski (1943), Q.N.Visotski (1925), V.Z.Qulisaşvili (1953, 1955), L.B.Maxatadze (1957) iqlimin dəyişməsinə başqa səbəblə izah edirlər. Onlar

son vaxtlar iqlimin quraqlaşmasını insanın təsərrüfat fəaliyyəti (meşələrin məhv edilməsi) və bununla əlaqədar eroziya prosesinin güclənməsi ilə izah edirlər.

Torpağın və iqlimin quraqlaşmasını A.A.İzmailski (1893) və A.İ. Vojejkov (1963) da meşələrin yox edilməsi ilə aydınlaşdırır.

V.C.Hacıyev (1970) Azərbaycanda meşənin yuxarı sərhəddinin geri çəkilməsini iqlim şəraitinin ot bitkisi üçün əlverişli istiqamətdə dəyişməsilə izah edir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızda insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri nəticəsində meşənin yuxarı iqlim sərhəddi böyük dəyişikliyə uğramışdır. Hazırda demək olar ki, meşənin təbii sərhəddi hər yerdə antropogen amillərin təsiri nəticəsində pozulmuşdur. Dəniz səthindən yüksəklik artdıqca iqlim amilləri tədricən dəyişir. Məsələn, dağlarımızda hər 100 metr yüksəkliyə qalxdıqca havanın temperaturu 0,5-0,8° aşağı düşür. Havanın hərərəti azaldıqca müxtəlif bitkilərin istiliyə tələbatı eyni olmadığı üçün onların növ müxtəlifliyi də dəyişir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi iyulun orta temperaturu 10° olan yüksəklikdən yuxarı, artıq meşə bitkisinin inkişafı üçün şərait olmur, onu çəmənlər və ya bozqır bitkiləri əvəz edir.

Böyük Qafqazın cənub yamacının (Şəki – Zaqatala zonasının) yuxarı dağ qurşağında yamaclar çox dik və kəskin parçalanmış olur. Bu səbəbdən burada yaşayış məntəqələri əsasən aşağı, bəzən isə orta dağ-meşə qurşağında yerləşir. Bu ərazidə qədim zamandan bəri əkinçilik Qanıx-Həftəran vadisində və aşağı dağ-meşə qurşağında inkişaf etmişdir. Odur ki, meşənin yuxarı iqlim sərhəddinin aşağı düşməsinə əsas səbəb uzunmüddətli köçəri mal-qaranın yaylaq zonasında, sistemsiz otarılması olmuşdur. Burada iqlim sərhədi geri çəkilən ərazidə meşə əsasən çəmənlər və bozqır-çəmənlər bitkilərilə əvəz olunmuşdur.

Böyük Qafqazın mərkəzi rayonları ərazisində meşənin yuxarı sərhəddi uzunmüddətli yay otları kimi istifadə edildiyindən meşələr daha çox dəyişilməyə məruz qalmışdır. marşrut tədqiqatları göstərdi ki, bu regionda meşənin yuxarı sərhəddi süni olaraq orta hesabla 1800-2000m-ə endirilmişdir. Kişçayın qolları olan Duluzdərə və Qaynar çayları hövzələrində meşənin yuxarı sərhəddi 1750-1800m-dən keçir, Kişçayın sol qolları yamaclarının azməyilli suayırıcı hissəsində isə dar divarı zolaq şəklində 1700-1600m-ə enir.

Böyük Qafqazın cənub yamacının şərq hissəsində bütün dağ-meşə qurşaqlarında meşə örtüyü daha intensiv antropogen dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, Pirşaatçay hövzəsində yuxarı dağ-meşə qurşağı tamamilə sıradan çıxarılmışdır, orta dağ-meşə qurşağı isə yalnız sağ sahil yamacında qalmışdır. Qozlucağ hövzəsində meşə ilə örtülmə dərəcəsi 5%-dən aşağıdır, burada dəniz səthindən 1400-1800m yüksəklikdə güclü pozulmuş kiçik meşə sahələrinə rast gəlinir.

1. Əliyev H.Ə. - Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsinin meşə və meşə-bozqır torpaqları AMEA-nın nəşriyyatı. Bakı, 1964.
2. Quliyev V.Ş., Xəlilov M.U. - Azərbaycanın həmişəyaşıl ağac və kolları. «Ekologiya» nəşr, Bakı, 1998.
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.U. - Azərbaycan meşələri. «Elm» nəşr. Bakı, 2002.
4. Müseyibov M.A. - Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. «Maarif» nəşr. Bakı, 1998.
5. Mustafayev İ.D., - Qasımov M.R. Azərbaycanın faydalı bitki sərvətləri «Azər» nəşr. Bakı, 1992.
6. Prilipko L.İ., Səfərov İ.S. - Azərbaycanın meşə sərvətləri. «Azər» nəşr, Bakı, 1962.
7. Prilipko L.İ. - Azərbaycanın ağac və kolları. Azərb.SSR EA, Bakı, 1961.
8. Səfərov İ., Əsədov K. - Azərbaycan meşələrinin nadir ağac və kolları «Maarif» nəşr. Bakı, 1984.
9. Гаджиев В.Д. - Субальпийская растительность Большого Кавказа. Изд-во АН Азерб. ССР, Баку, 1962.
10. Гаджиев В.Д. - Высокогорная растительность Большого Кавказа и ее хозяйственное значение. Изд-во, «Элм», Баку, 1970.
11. Гроссгейм А.А. - Анализ флоры Кавказа. Труд. Ботан. Инст., Изв., Азерб. Баку, 1936.
12. Гроссгейм А.А. - Флора Кавказа. т.I-VI, 1939-1967.
13. Деревья и Кустарники Азербайджана. т.I, II, III, «Элм», Баку, 1970.
14. Прилипко Л.И. - Растительный покров Азерб. Изд., «Элм», Баку 1970.
15. Прилипко Л.И. - Лесная растительность Азербайджана Изд., АН Азерб. ССР., Баку, 1970.
16. Флора Азербайджана- т.I-VIII АН Азерб. ССР, Баку, 1950-1961.

Распространение горных лесов Большого Кавказа и закономерности их структура в зависимости от высотности

П.М. Эфендиев

Высокогорные леса Большого Кавказа являются основным компонентом ландшафта. В высокогорных системах леса составляют верхние и нижние границы. Большую часть Азербайджанских лесов составляют горные леса (95%).

На нижних горных поясах северных макросклона Большого Кавказа наряду с грабом встречаются леса из восточный дуба, на средний поясах леса из фисташка восточный, а в верхних горном поясе распространяются восточный дуб.

Когда горная система не высотная горная растительность и горная леса полностью покрывает самые высотные склоны.

Ключевые слова: горы, леса, ландшафт, компонент, склоны, формация, антропоген.

Spreading of mountain forests of Great Caucasus and regularity of their structure depending on height

P.M. Efendiyev

High-mountain forests of Great Caucasus are the base component of landscape. At high-mountain systems the forests have upper and lower boundaries. Most parts of Azerbaijan forests are mountain forests (95%).

At lower mountain belt of the north slope of Great Caucasus along with the hornbeam the forests of Iberian oak are also distributed, as well as at middle mountain belt -pistachio oriental, and at upper mountain belt- oak oriental.

When the mountain system is not high, then mountain vegetation and mountain forest fully cover the high slopes.

Key words: mountain, forest, landscape, component, slope, formation, anthropogenic.